

Renata Makarewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8745-4125>

e-mail: renata.makarewicz@uwm.edu.pl

W poszukiwaniu subtelności języka, czyli o możliwych sposobach badania finezji językowej

In search of linguistic subtlety,
or possible ways of studying linguistic finesse

Abstrakt

Celem artykułu jest przedstawienie metody badania finezji językowej. Autorka odwołuje się do gramatyki funkcjonalnej Michaela Hallidaya, systemowo-funkcjonalnej analizy dyskursu (SFAD) Jamesa R. Martina i Davida Rose'a oraz do tradycyjnych badań stylistycznych. W tekście znajdują się autorskie zestawienia przejawów finezji językowej (terminologia z zakresu stylistyki) w różnych gatunkach literackich i publicystycznych. Autorka proponuje wykorzystanie techniki sędziów kompetentnych, by ustalić, jakie warunki muszą być spełnione, by można stwierdzić obecność w tekście finezji językowej. To technika rzadko współcześnie stosowana, bowiem częściej wykorzystywane są badania korpusowe i statystyczne. Zadanie wskazania powtarzalnych kryteriów użycia i odczytania finezji jako właściwości języka wymaga oceny sędziów kompetentnych. Dopiero tak pozyskane wyniki autorka artykułu proponuje uczynić podstawą właściwej metody badawczej, czyli systemowo-funkcjonalnej analizy dyskursu (SFAD).

Słowa kluczowe: finezja językowa, stylistyka, gramatyka funkcjonalna, systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu

Abstract

The aim of this article is to present a method for studying linguistic finesse. The author draws on Michael Halliday's functional grammar, James R. Martin and David Rose's systemic functional discourse analysis (SFDA), and traditional stylistic studies. The text includes the author's own compilations of examples of linguistic finesse (terminology from the field of stylistics) in various literary and journalistic genres. It is proposed to use the technique of competent judges to determine the conditions that must be met in order to establish whether linguistic finesse occurs in a text. This technique is rarely used nowadays, as corpus and statistical research are more commonly employed. Identifying repeatable criteria for the use and interpretation of finesse as a linguistic feature requires

competent judges to assess it. It is only then that the obtained results can be used as the basis for what the author deems an appropriate research method: systemic functional discourse analysis (SFDA).

Keywords: linguistic finesse, stylistic studies, functional grammar, systemic functional discourse analysis

Zainteresowanie finezją językową jest reakcją na obserwowaną współcześnie niedbałość językową komunikacji codziennej i publicystycznej. Samo pojęcie finezji i finezji językowej było przedmiotem analizy Mileny Głazewskiej, która stwierdziła, że „Finezja językowa to właściwość języka, przejawiająca się na płaszczyźnie strukturalnej, stylistycznej, semantycznej, leksykalnej i frazeologicznej, charakteryzująca się precyzją, subtelnością i kunsztem w zakresie konstruowania i przekazywania komunikatów” (Głazewska 2025: 281). W zalewie tekstów pisanych pospiesznie i byle jak, w powszechnym zanurzeniu w kulturze natychmiastowości zrodziła się potrzeba powrotu do elegancji i subtelności przekazu. Piękno jako kategoria estetyczna języka¹ odnosi się do pozytywnej wartości estetycznej, która wyraża się w harmonii i właściwych proporcjach tekstów tworzonych i odbieranych. Jest to subiektywne doznanie. W podjętych badaniach nie chodzi tylko o kategorię estetyczną, ale o trudno uchwytną właściwość języka, która powoduje porozumienie nadawcy i odbiorcy komunikatu wynikające z ich sprawności językowej, a także świadomości kodów kulturowych i socjologicznych. Badaniu zatem podlega dyskurs, rozumiany jako proces interakcji między ludźmi służący komunikacji na określone tematy w danej dziedzinie życia.

Podjęte przeze mnie rozważania mają na celu opisanie sposobu badania tych właściwości języka, które decydują o tym, jakie warunki powinien spełniać tekst, o którym myślimy z uznaniem i określamy go jako elegancki, subtelny, finezyjny. Badam dyskurs, ponieważ obok tekstu drugim ważnym problemem w prowadzonych rozważaniach jest określenie finezji językowej w perspektywie odbiorcy. Tak więc konieczne jest zastosowanie takich sposobów analizy, które pozwolą określić cechy finezyjne tekstu zakodowane przez nadawcę/autora, ale także odkrycie, które z nich są możliwe do odczytania przez odbiorcę. Badam zatem właściwość języka w użyciu. Szukam odpowiedzi na pytanie, dlaczego po prace niektórych autorów sięgamy częściej, doceniając walory językowe tekstów i właśnie to coś, co sprawia, że myśli-

¹ Problematyce tej w całości poświęcony jest tom „Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze” 2018: *Estetyka językowa w komunikowaniu*, pod redakcją Moniki Kaczor i Magdaleny Steciąg.

my o tym, że są lekkie, subtelne, eleganckie, kontakt z nimi zaś sprawia odbiorcy przyjemność. Jakie cechy tekstu decydują o tym, że jego odbiorca dostrzega kunszt nadawcy wypowiedzi w konstruowaniu i przekazywaniu komunikatów, że myśli o nich, iż są finezyjne?

W poszukiwaniu metody

Głównym problemem prezentowanym w artykule jest nakreślenie metodologii badawczej pozwalającej na stwierdzenie, jakie warunki należy spełnić, by można było wskazać finezję językową jako właściwość badanego tekstu.

Jak wiadomo, w literaturze językoznawczej znajdujemy badania prowadzone z różnych perspektyw i wykorzystujące odmienne metodologie (Stalmaszczyk 2021). Próba wkroczenia w istniejący już gąszcz wcześniejszych ustaleń jest tyleż intrygująca, co odstraszaająca, tym bardziej że badana właściwość jest bez mała zupełnie nowa.

W języku badać można wszystko, co stanowi jego materię, a więc:

- teksty z perspektywy ich struktury² i gatunku³;
- warstwę składniową⁴ tekstów opisywaną w różnych aparatach pojęciowych;
- leksykę postrzeganą nie tylko jako zbiór słów, ale jako system powiązanych ze sobą jednostek językowych, które pełnią określone funkcje komunikacyjne i poznawcze⁵;
- poziom komunikatywności badanego tekstu, a więc klarowność i spójność, a także rejestr językowy (dostosowanie do poziomu odbiorcy);
- dyskurs, w którym określa się komunikatywność w kontekście społecznych i pragmatycznych funkcji języka;
- wartości estetyczne i zapewne jeszcze inne mniej oczywiste elementy składające się na tekst.

Aby odszukać te elementy struktury języka, które stanowią o finezji językowej tekstów, niezbędne jest wypracowanie właściwych metod badawczych. Rozumiem, że badania takie wymagają analizy samego tekstu, ale równocześnie przekroczenia granicy struktury tekstu, a więc badania dyskursu, czyli języka w użyciu.

² Przykładowo: van Dijk (2001), Wilkoń (2002).

³ Opracowania: Wojtak (2019), Witosz (2005).

⁴ Na przykład: Klemensiewicz (1963), Karolak (1972), Grzegorzczkova (1996), Saloni i Świdziński (1998), Bobrowski (2005). Wskazany rejestr nie wymienia wszystkich badaczy składni polskiej i ma charakter wybiórczy.

⁵ Zob. Awramiuk (2021), Kiklewicz (2012).

Poprawność a finezja językowa

Poza dyskusją pozostaje poprawność językowa badanych tekstów. Sądzę, że badacz powinien analizować tekst takim, jaki on jest, wszelkie zaś odstępstwa od poprawności gramatycznej rejestrować, ale ich nie piętnować. Poprawność gramatyczna odpowiada za zrozumiałość i wiarygodność tekstu. Tekst poprawny jest przejrzysty, pozbawiony błędów, łatwy w odbiorze. Można powiedzieć, że finezja językowa to gra stylem, doborem słów, użyciem metafory. Finezja odpowiada za estetykę i siłę oddziaływania tekstu. Może wzruszać, zachwycać, skłaniać do refleksji czy przekonywać. Można dodać, że relacja między poprawnością a finezją w idealnej sytuacji posługiwania się językiem to wzajemne wspieranie się. Tekst poprawny gramatycznie i wzbogacony finezją językową to taki, w którym forma wspiera treść, a styl podkreśla przekaz.

Teksty będące przedmiotem mojego zainteresowania należą do gatunków publicystycznych lub artystycznych. To eliminuje z kręgu badań takie, które są niepoprawne gramatycznie. Jeśli jednak odstępstwa od normy się w nich pojawiają, traktować je należy jako zabieg celowy, a więc służący realizacji jakiegoś zamysłu autorskiego. W takim rozumieniu uznać je można za element finezyjnej gry z odbiorcą, w której narzędziem jest lekki, elegancki i pełen ukrytych znaczeń język.

Wybór metod badawczych

Opisanie finezji w języku wymaga odwołania się do bogactwa propozycji analitycznych i interpretacyjnych, przy czym w ich wyborze badacz ma jednak prawo do poszukiwania własnych rozwiązań i tworzenia teorii przekraczającej poszczególne subdyscypliny językoznawcze. Pewną wskazówkę porządkującą poszukiwania stosownego aparatu pojęciowego i metodologii stanowić może koncepcja systemowo-funkcjonalnej analizy dyskursu, w obrębie której, podobnie jak w proponowanej tutaj metodologii, sięga się do zasobów różnorodnych szkół badawczych, przy czym ich dobór jest jednoznacznie subiektywny.

Do badania tekstów w poszukiwaniu finezji językowej można zastosować stworzony przez Jamesa R. Martina i Davida Rose'a system wartościowania i uzgadniania ocen⁶. W tej metodologii istotne są trzy główne typy postaw:

⁶ Skorzystano z tej metodologii w badaniach dotyczących dyskursu edukacyjnego, jednak służyła wtedy do odkrycia tego, w jaki sposób w warstwie językowej ukryte są mechanizmy negocjowania postaw, por. Makarewicz (2017). W analizowaniu tekstów o cechach

afekt, osąd i aprecjacja. Służą one uzgadnianiu ocen w procesie negocjowania postaw i odnoszą się do rzeczy, ludzi i uczuć (Martin, Rose 2013: 23–79). Badacze wykorzystujący systemowo-funkcjonalną analizę dyskursu (SFAD) kładą szczególny akcent na akt wyboru z zasobu konkretnego języka. W metodologii SFAD język tworzy sieć powiązanych ze sobą wariantywnych słów i konstrukcji wyrazowych, spośród których nadawcy dokonują wyboru⁷ zgodnego z gramatyką danego języka oraz językowych środków realizujących ich intencję komunikacyjną. Istotna dla SFAD jest relacja między językiem a kontekstem jego użycia. Wykorzystanie tej metodologii do badania finezji językowej wiąże się z kompetencjami nadawczymi twórcy tekstu, które ukryte są w analizowanym tekście, jednak w odczytaniu finezji językowej równie silne (a może nawet silniejsze) są kompetencje językowe i komunikacyjne odbiorcy komunikatu. W tym sensie przywołana metodologia stanowi jedynie część realizacji sposobu badań, bowiem odbiór – odczytanie – finezji językowej wiąże się, jak już powiedziano, z kompetencjami odbiorcy komunikatu. Połączenie tych dwu komponentów jest wyzwaniem metodologicznym i uzasadnia sięgnięcie po koncepcję dyskursu.

Systemowo funkcjonalna analiza dyskursu inspirowana jest semantyczną teorią dyskursu⁸, która dotyczy organizacji tekstu wyrażanych za pomocą trzech metafunkcji języka: interpersonalnej, ideacyjnej i tekstualnej. Interpersonalne systemy dyskursu obejmują negocjację, służącą wymianie zdań w dialogu oraz ocenę⁹, poprzez którą mówiący i piszący negocjują swoje postawy. Systemy ideacyjne obejmują, po pierwsze, ideację, a więc proces tworzenia, kształtowania i wyrażania myśli w języku – czyli to, jak idee (treści mentalne, koncepty) zostają ujęte w formie językowej. Ideacja służy interpretowaniu doświadczeń jako działania z udziałem ludzi

finezyjnych w warstwie językowej uwagę zwraca możliwość odczytywania wyróżników elegancji wyrażonej poprzez system modalności. Rozważania te wiążą się ze szkołą badawczą systemowo-funkcjonalnej analizy dyskursu (SFAD).

⁷ Michael Halliday (1994), którego teoria SFL (ang. *systemic functional linguistics*) leży u podstaw SFAD, uważał, że każdy akt komunikacji wiąże się z wyborami. Trudno podważyć ten pogląd, szczególnie w odniesieniu do tekstów artystycznych.

⁸ Semantyczna teoria dyskursu opisana w *English Text, Working with Discourse* oraz *The Language of Evaluation* (1992) inspirowana jest badaniami Hallidaya. Według ustaleń badacza, wszystkie języki obejmują trzy generowane jednocześnie metafunkcje: jedna interpretuje doświadczenie naszej zewnętrznej i wewnętrznej rzeczywistości, a także logiczne relacje między zjawiskami (ideacyjna); druga określa relacje społeczne (relacje interpersonalne); trzecia zaś splata te dwie funkcje, aby tworzyć tekst (tekstowy – sformułowanie). Wszystkie te metafunkcje opisywane są w SFAD, choć terminologia jest swoista dla tej właśnie teorii.

⁹ Termin *ocena*, którego nie udało się w tłumaczeniu zamienić na żaden inny, jest niestety określeniem mylącym.

i rzeczy. Po drugie, ideacja wiąże się ze spójnością służącą łączeniu zdarzeń i organizowaniu tekstu w logiczne sekwencje. Systemy tekstowe obejmują identyfikację, która służy określaniu tożsamości ludzi, rzeczy i miejsc, które są wprowadzane i śledzone poprzez dyskurs, a także dotyczy okresowości organizującej dyskurs w zakresie informacji w skali tekstu, poszczególnych akapitów i zdania.

Stworzona przez Martina i Rose'a teoria SFAD jest mało precyzyjna w swym ogólnym założeniu, lecz stanowi ramy, w których umieszczać można spostrzeżenia o tekstach i akcentować elementy wpisujące się w osąd, afekt, aprecjację¹⁰. Dopiero w każdym z wymienionych typów postaw w celu pełnej analizy należy posługiwać się dostępnymi w języku opisami struktur językowych.

Struktura wyrażania afektu, osądu i aprecjacji odzwierciedla model wartości, jakie cechują osobę konstruującą tekst, wszelką wypowiedź, a szerzej – dyskurs. Analiza proponowana w tak skonstruowanej teorii musi być ściśle związana z gramatyką języka, w którym tekst powstał, a także ze stylistyką, genologią i pragmatyką.

Szczegółowe wskazówki metodologiczne

Gatunkowość

Przyjmuję, że właściwe badanie rozpocząć należy od określenia cech gatunkowych analizowanego tekstu. Poszczególne gatunki różnią się zawartością elementów finezyjnych. Z pewnością najwięcej językowych wyznaczników elegancji znajdować będziemy w tekstach szeroko pojętej literatury pięknej. Narzędzia do opisu kunsztu językowego zostały sformułowane na pograniczu językoznawstwa i literaturoznawstwa¹¹. W literaturze pięknej finezja przejawia się m.in. w metaforach i porównaniach subtelnie odsłaniających nowe znaczenia, w rytmie i melodyjności języka – ważnych zarówno w poezji, jak i w prozie (np. u Prousta czy Miłosza w ironicznych niuansach i grach słownych, które nadają tekstowi wielowarstwowość, a także w precyzji doboru słów – pojedyncze słowo jest ważne i niesie określony ciężar estetyczny i emocjonalny. Każdy pisarz rozwija swój idiolekt. Finezja językowa jest właściwością uniwersalną, ale przyjmuje odmienną postać w różnych

¹⁰ Szerzej o wykorzystaniu tej metody w badaniu jednego z typów dyskursu zob. Makarewicz (2017: 51–58).

¹¹ Prac z zakresu stylistyki jest wiele, w tym fundamentalna książka *Stylistyka polska. Zarys* autorstwa Haliny Kurkowskiej i Stanisława Skorupki (wydanie pierwsze 1959).

gatunkach literackich. W poezji jest to na pewno kondensacja treści i metafora, natomiast w prozie o finezji stanowi rytm narracji i precyzja obrazu. Choć wyniki badań z zakresu stylistyki i tekstologii są inspirujące i stanowią podstawę prowadzonych analiz, to badanie dyskursu otwiera nowe możliwości opisu właściwości języka. Pojawia się perspektywa odbiorcy tekstu. Pewną wskazówkę może stanowić schematyczna tabela 1.

Tabela 1. Finezja językowa a literatura piękna

Gatunek literacki	Przejawy finezji językowej
Poezja	kondensacja treści, metafory, rytm, gra dźwięków i znaczeń
Proza epicka (powieść, opowiadanie)	rytm narracji, bogactwo opisów, subtelność obrazowania, łączenie stylów
Dramat	dialog naturalny, ale nośny znaczeniowo; kontrast stylów; ironia i aforyzm
Esej literacki	klarowność myśli, elegancja stylu, aforystyczność, subtelne ironie
Gatunki pograniczne (baśń, proza poetycka, miniatura)	łączenie prostoty narracyjnej z symboliką i liryzmem; ornament słowny

Źródło: Opracowanie własne.

Chociaż finezja językowa kojarzy się zwykle z literaturą piękną, to ma duże znaczenie także w publicystyce. W tego rodzaju tekstach chodzi o umiejętne posługiwanie się językiem tak, by przyciągać uwagę, przekonywać i kształtować opinię. W tekstach publicystycznych zatem za finezyjne uznamy następujące cechy: zwięzłość i precyzja w zakresie doboru leksyki; sugestywność, bowiem język ma wywołać emocje, skłonić do refleksji lub działania; retoryka i ironia; gra ze stylem potocznym, ponieważ finezyjne będą teksty

Tabela 2. Finezja w gatunkach publicystycznych

Gatunek publicystyczny	Przejawy finezji językowej
Felieton	lekkość, ironia, gra słowem, błyskotliwe pointy; bliskość z czytelnikiem
Komentarz	precyzja, klarowność, czasem cięte riposty i aforyzmy
Reportaż	obrazowość, dbałość o szczegóły, narracja z elementami literackimi; sugestywność i rytm
Esej publicystyczny	łączenie refleksji intelektualnej z elegancją stylu; subtelne metafory i aluzje
Recenzja	zręczne łączenie oceny z językową grą, ironia, błyskotliwe ujęcia

Źródło: Opracowanie własne.

charakteryzujące się lekkością i przystępnością połączone z błyskotliwością; aforyzm i puenta, bo finezyjne są sformułowania krótkie i zapadające w pamięć. Przejawy finezji w wybranych gatunkach publicystycznych przedstawia tabela 2.

Jasno należy stwierdzić, że w publicystyce finezja językowa to nie ornament, ale raczej narzędzie perswazji, ponieważ pomaga zachwycić, przekonać, rozbawić albo poruszyć czytelnika. Elegancja tekstu sprawia, że żyje on dłużej niż tylko „od wydania do wydania”.

Leksyka

Dobór słów w każdym tekście stanowi o jego jakości. W zakresie leksyki badanie finezji językowej to odkrywanie, że autor wybiera¹² słowo najtrafniejsze, a nie tylko najbliższe znaczeniowo. Nie są to tylko określenia cech, np. „złocisty” zamiast „żółty”, „drżący” zamiast „trzęsący się”, ale też nazwy czynności, np. „pochłaniał książki” zamiast „czytał wiele książek”. Chodzi zatem o dobór słów, które są z jakiegoś powodu postrzegane jako elegancje i powodują, że odbiór tekstu staje się przyjemniejszy. Nie wyklucza to spełnienia warunku precyzji w nazywaniu osób, rzeczy, czynności, cech, itd. Wydaje się także, że pewną rolę może odgrywać gra kontrastem, a więc zestawianie słów prostych z wyszukanymi. Dotyczy to zresztą także subtelności rejestru, gdy autor w sposób celowy zmienia styl, by nadać tekstowi charakter ironiczny lub humorystyczny.

Tekst wyróżniający się bogactwem leksykalnym, którego cechą jest gra odcieniami znaczeniowymi, nazwać można tekstem finezyjnym. Tę subtelność są w stanie odczytać odbiorcy o podobnym do autora poziomie kompetencji kulturowych i komunikacyjnych. Podobnie ma się sprawa z używaniem archaizmów lub neologizmów. Dla badacza szczególnie interesujące okazują się neologizmy, ich użycie ożywia bowiem tekst i może sprawić, że stanie się on lekki i zaskakujący, a często także zabawny. Służą tym celom także wyrazy nacechowane emocjonalnie, zdrobnienia i zgrubienia użyte w konstrukcjach nieoczekiwanych. Finezja językowa wykorzystuje również frazeologizmy, idiomy i wyrazy rzadkie, kunsztowne.

Odpowiednio dobrana leksyka pełni funkcje estetyczne, język dzięki niej staje się piękny niezależnie od treści prezentowanych w tekście. Natomiast emocjonalność użytego słownictwa wywołuje u czytelnika określone uczucia i może służyć budowaniu zamierzonego przez autora wrażenia. Nade wszystko jednak odpowiednio dobrana leksyka zmusza do refleksji.

¹² Por. metafunkcje w teorii Hallidaya (1994).

Rola odbiorcy w percepcji finezji językowej

Finezja językowa istnieje tylko w procesie odbioru komunikatu. To, czy zostanie dostrzeżona i doceniona, zależy w dużej mierze od odbiorcy tekstu, od jego kompetencji językowych, kulturowych i poziomu wrażliwości. Na pewno im bogatszy zasób słownictwa u odbiorcy, tym większa zdolność uchwycenia tej właściwości języka. Nie chodzi wszak o proste zrozumienie znaczenia użytych wyrazów, ale o odczytanie subtelności językowych. Słownictwo bierne, a więc to wszystko, co udało się zgromadzić w magazynie pamięci uczestnika dyskursu (Kurcz 2005: 119–142), nie przekłada się w prosty sposób na odbiór treści naddanych, ukrytych w słowach, które w czytanim (słuchanym) tekście są zaskakujące, inspirujące do refleksji, budzące zaciekawienie, przy czym także eleganckie i błyskotliwe – finezyjne właśnie.

Warunki socjologiczne w perspektywie właściwości odbiorcy

Badania finezji językowej z perspektywy odbiorcy komunikatu wymagają także uwzględnienia warunków socjologicznych i kulturowych. W zakresie socjologii w kręgu zainteresowań będą tylko niektóre aspekty, którymi ta nauka się zajmuje. Wrażliwość na język komunikacji powiązana jest z przynależnością do określonej grupy społecznej, dlatego warto określić, kim jest uczestnik dyskursu, który badamy (Grabias 1997: 236). W tym kontekście istotna jest także przynależność do określonej grupy społecznej. Nie sięgam tak głęboko do tych zagadnień, jak czynią to badacze lingwistyki kulturowej (Anusiewicz 1994), dla których istotne jest spotkanie na styku kultur. Szczególnie widoczne jest to w badaniach anglojęzycznych, np. Sharifian (2016: 49) pisze: „Zatem z jednej strony lingwistyka kulturowa czerpie z dokonań lingwistyki stosowanej, z drugiej dowodzi swojej przydatności w rozpoznawaniu i opisywaniu złożonych relacji między językiem a kulturą, zwłaszcza na styku kultur”. W proponowanej metodologii badania finezji językowej ograniczam się do języka polskiego, choć ścieżka do właściwej analizy może być także wykorzystywana w komunikacji słownej prowadzonej w innych językach.

Sądzę, że ujęcie socjolingwistyczne jest w badaniach elementem koniecznym. Warto konfrontować rejestry języka, bo to, co dla jednej grupy społecznej brzmi atrakcyjnie i w sposób wyrafinowany, dla innej może być niezrozumiałe lub pretensjonalne. Trzeba także dodać, że zdolność doceniania subtelnych form języka wiąże się z wykształceniem i habitusem

kulturowym¹³. Z wykształceniem wiąże się poziom kompetencji komunikacyjnej. To poprzez systemowe (szkolne) doskonalenie sprawności językowej jednostka bogaci swój słownik i w procesie edukacji doskonali kompetencje w zakresie rozmowy, którą uznaje się za podstawowy wzorzec realizacji tej kompetencji. Teoria Della Hymesa (Hymes 1972) zakłada, że każda kultura ustala reguły interakcji komunikacyjnej, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie przez formalne nauczanie oraz inne nieformalne procesy socjalizacyjne. Szczegółowo omawia tę teorię Ida Kurcz, pisząc: „Trudno jest przecenić wagę naturalnych założeń, z jakimi wchodzimy w kontakt z innymi ludźmi. Trudno z drugiej strony nie docenić społecznych i kulturowych wpływów na ten wspólny grunt” (Kurcz 2005: 156). Wszystko to tworzy kompetencję komunikacyjną uczestników dyskursu, a w tej części rozważań szczególnie dotyczy to kompetencji odbiorcy komunikatu mówionego/pisanego¹⁴.

Wspólnota kulturowa a zdolność odczytywania finezji językowej

Warto zwrócić uwagę, że finezja językowa jako element wysublimowanego sposobu posługiwania się językiem może być narzędziem służącym do wyróżniania się, tak by tworzony tekst trafił do elit mających zdolność odczytania kodów kulturowych w niej zawartych. Wspólnota pól kulturowych jest tu szczególnie uwarunkowana przygotowaniem w zakresie zdolności odczytywania komunikatów ukrytych i jednocześnie noszących cechy finezji językowej. Uzyskuje się tę zdolność w wyniku kontaktu z kodami kultury podejmowanymi w procesie edukacji systemowej i indywidualnej, własnej. W zakresie polskiej frazeologii są to źródła biblijne i mitologiczne. Wykształcony w Polsce uczestnik dyskursu nabywa kompetencji w odczytywaniu frazeologizmów biblijnych i mitologicznych, ale także wszelkich odwołań do postaci i wydarzeń zakodowanych w tych fundamentalnych dla europejskiej kultury zbiorach tekstów. To właśnie jest element wspomina-

¹³ *Habitus kulturowy* to termin socjologiczny, wprowadzony przez Pierre’a Bourdieu (2006), oznaczający system wewnętrznych dyspozycji, schematów postrzegania, myślenia i działania, nabyty w wyniku socjalizacji w konkretnym środowisku społecznym i kulturowym. Habitus jest nieświadomy, często dzielony przez członków tej samej grupy społecznej (np. klasy), i wpływa na sposób, w jaki jednostki interpretują świat, mając tendencję do reprodukcji struktur społecznych, których same są wytworem.

¹⁴ Nie rozważam tu hierarchicznego układu sieci w komunikacji, lecz najprostszy układ nadawca – odbiorca komunikatu. W badanym materiale tekstów literackich i publicystycznych zakłada się demokratyczne formy komunikowania się.

nego wyżej habitusu¹⁵. Przygotowanie erudycyjne stanowi zatem o tym, jak wiele z zakodowanych w czytanim/słuchanym tekście finezyjnych odwołań odbiorca jest w stanie odczytać.

Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu a finezja językowa z perspektywy odbiorcy tekstu

Jeśli spojrzymy na systemowo-funkcjonalną analizę dyskursu (SFL, Halliday) z perspektywy odbiorcy komunikatu, to finezja językowa przestaje być tylko „kunsztem autora”, a staje się czymś, co odbiorca musi rozpoznać i zinterpretować w ramach trzech funkcji języka.

Po pierwsze, w zakresie funkcji ideacyjnej (przekazu treści) odbiorca wychwytuje subtelności w sposobie przedstawiania rzeczywistości: metafory, peryfrazy, nietypowe leksykalne ujęcia, różnego rodzaju frazeologizmy itp. Po drugie, czytelnik musi wykazać się kompetencjami interpretacyjnymi w zrozumieniu aluzji kulturowych, rozpoznaniu wieloznaczności. Dodatkowo dostrzeżenie finezji językowej jest możliwe wtedy, gdy odbiorca tekstu odkrywa nowe znaczenia w znanych zjawiskach. Po trzecie, w zakresie funkcji interpersonalnej (relacje nadawca–odbiorca) finezja językowa tworzy specyficzną relację, bowiem autor, stosując ironię, aforyzmy czy grę słów, włącza odbiorcę do kręgu osób zaawansowanych w posługiwaniu się językiem i wyróżnionych przynależnością do elitarnej wspólnoty interpretacyjnej. Tu jednak rodzi się niebezpieczeństwo niezrozumienia. Jeśli bowiem subtelności są zbyt skomplikowane, finezja może być odebrana jako bariera komunikacyjna lub pretensjonalność, co uniemożliwia tworzenie wspólnoty.

Warto zwrócić uwagę na organizację wypowiedzi postrzeganą z perspektywy odbiorcy. Funkcja tekstowa w SFAD wiąże się z odczytaniem finezji w rytmie zdań, w strukturze narracji, w kompozycji tekstu. Jeśli odbiorca ma wystarczające kompetencje analityczne i doświadczenie lekturowe służące porównaniu różnych utworów, to jest w stanie docenić finezję językową wynikającą właśnie z harmonii, płynności i estetyki struktury tekstu. Finezja działa często podświadomie – nie zawsze czytelnik potrafi ją nazwać, ale przypuszczalnie odczuwa przyjemność estetyczną.

Tak postawione warunki pozwalają mówić o: finezji ideacyjnej, która rozszerza horyzont interpretacyjny („aha, to można zobaczyć inaczej”), finezji interpersonalnej tworzącej więź z autorem („rozumiem, więc należę

¹⁵ Terminu używam w znaczeniu socjologicznym wprowadzonym przez Pierre’a Bourdieu, a nie etycznym stworzonym przez Arystotelesa, zob. Matuchniak-Krasuska (2015).

do grona wtajemniczonych”), finezji tekstowej dającej satysfakcję estetyczną („ten tekst płynie, brzmi pięknie, zapada w pamięć”). Innymi słowy: finezja językowa to interakcja, ponieważ jej pełny sens istnieje tylko wtedy, gdy odbiorca potrafi ją odczytać. Uzupełnieniem porządkującym powyższe stwierdzenia może być tabela 3.

Tabela 3. Rola finezji językowej w realizacji funkcji ideacyjnej, interpersonalnej, tekstowej

Funkcja (Halliday)	Finezja językowej	Doświadczenie odbiorcy
Ideacyjna (przekaz treści, reprezentacja świata)	subtelne metafory, peryfrazy, wyszukana leksyka, niuanse znaczeniowe	odkrywa nowe perspektywy, doświadcza „głębi” tekstu, czuje intelektualną satysfakcję
Interpersonalna (relacja nadawca–odbiorca)	ironia, aforyzm, gra rejestrem, językowe „puszczanie oka”	czuje więź z autorem, przynależność do „wtajemniczonych”, przyjemność z uchwycenia aluzji
Tekstowa (organizacja wypowiedzi)	harmonia kompozycji, rytm zdań, melodyjność, płynność narracji	odczuwa estetyczną przyjemność z lektury, nawet gdy nie analizuje świadomie środków językowych

Źródło: Opracowanie własne.

Ocena ekspercka jako technika badania finezji językowej

W projektowanych badaniach automatyczne metody korpusowe czy ankietowe analizowane przez naukowców są niewystarczające, bo potrzebne są wysokie kompetencje, doświadczenie i intuicja językowa, by ocenić poziom odczytania tekstów zawierających finezję językową. Aby uzyskać informacje o odbiorze tekstów będących przedmiotem badania, należy posłużyć się techniką oceny eksperckiej. To jedna z technik stosowanych w badaniach językoznawczych (i szerzej – humanistycznych), która opiera się na ocenie materiału językowego przez osoby posiadające odpowiednie kompetencje specjalistyczne. To technika wchodząca w skład projektowanej metody jakościowej, która wymaga powołania grupy ekspertów, np. lingwistów, nauczycieli języka, *native speakerów*, specjalistów od danego rejestru. Eksperci oceniają teksty według zadanych kryteriów, np. wskazanych zgodnie z teorią Hallidaya, a dokładniej opisanymi wyżej elementami tworzącymi SFAD Martina i Rose’a.

Zaletą techniki jest to, że uwzględnia kompetencję i doświadczenie ekspertów (a nie tylko „statystykę użycia”), co jak wykazano wyżej, jest

warunkiem koniecznym w odczytaniu finezji językowej. Zgodnie z założeniem badawczym pozwala ocenić niuansowe aspekty języka (styl, rejestr, emocje) oraz, co dla projektowanych badań szczególnie istotne, daje możliwość analizy nowych i nieopisanych zjawisk językowych.

Z oczywistych powodów technika ta posiada też ograniczenia. Choć przywoływany w artykule twórca pojęcia habitusu, socjolog Pierre Bourdieu, starał się zniwelować antagonizm między pojęciami: obiektywny – subiektywny, to przecież w badaniach językoznawczych subiektywność może spowodować, że różni eksperci mogą oceniać to samo zjawisko odmiennie. Nie sądzę jednak, by była to zmienna eliminująca tę technikę badawczą, wręcz przeciwnie nawet, bo zarejestrowane sądy ekspertów mogą nieść dodatkowe informacje o warunkach koniecznych do dostrzeżenia finezji językowej. W zestawieniu z badaniami korpusowymi trudniej porównywać uzyskane w ten sposób wyniki. Największą wadą tej techniki jest czasochłonność i koszt jej używania.

Warto podkreślić, że sąd ekspertów to technika szczególnie ważna tam, gdzie język wymyka się jednoznacznym kryteriom – bo finezja, niuanse stylistyczne czy dopuszczalność form wymagają świadomej refleksji specjalistów, a nie tylko statystycznego opisu.

Podsumowanie

Celem artykułu jest przedstawienie metody badania finezji językowej, która odwołuje się do gramatyki funkcjonalnej Michaela Hallidaya, systemowo-funkcjonalnej analizy dyskursu Jamesa R. Martina i Davida Rose'a oraz tradycyjnych badań stylistycznych. Proponuję wykorzystanie techniki sędziów kompetentnych, by ustalić, jakie warunki muszą być spełnione, by można stwierdzić w tekście finezję językową. Ze względu na kosztochłonność i wydłużony czas realizacji współcześnie ta technika jest rzadko stosowana. Naukowcy częściej wykorzystują badania korpusowe i statystyczne. Jednak wskazanie powtarzalnych kryteriów warunków użycia i odczytania finezji jako właściwości języka wymaga oceny sędziów kompetentnych. Dopiero tak pozyskane wyniki mogą stanowić podstawę właściwej metody badawczej, czyli systemowo-funkcjonalnej analizy dyskursu.

Literatura

- Anusiewicz J. (1994): *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław.
Awramiuk E. (2021): *Zapisać mowę. Wybrane zagadnienia graficznej reprezentacji tekstów polskich*. Białystok.

- Bobrowski I. (2005): *Składniowy model polszczyzny*. Kraków.
- Bourdieu P. i in. (2006). *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*. Przekład E. Neyman. Warszawa.
- Duszak W., Kowalski G. (red.) (2013): *Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu*. Kraków.
- Głazewska M. (2025): *Finezja językowa – opis terminu i próba zdefiniowania*. „Prace Językoznawcze” XXVII/2, s. 269–283.
- Grabias S. (1997): *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin.
- Grzegorzczkova R. (1996): *Wykłady z polskiej składni*. Warszawa.
- Halliday M.A.K. (1994): *An Introduction of Functional Grammar*. Wyd. 2. Londyn.
- Hymes D. (1972): *On communicative competence*. [W:] *Sociolinguistics*. Red. J.B. Pride, J. Holmes. Harmondsworth, s. 269–293.
- Kaczor M., Steciag M. (red.) (2019): *Estetyka językowa w komunikowaniu*. „Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze”. Zielona Góra.
- Karolak S. (1972): *Zagadnienia składni ogólnej*. Warszawa.
- Kiklewicz A. (2012): *Znaczenie w języku – znaczenie w umyśle*. Olsztyn.
- Klemensiewicz Z. (1963): *Zarys składni polskiej*. Warszawa.
- Kurcz I. (2005): *Psychologia języka i komunikacji*. Warszawa.
- Kurkowska H., Skorupka S. (1974) *Stylistyka polska. Zarys*. Warszawa.
- Makarewicz R. (2017): *Rozmowa w przestrzeni szkoły. Systemowo-funkcjonalna analiza poszerzonego dyskursu szkolnego*. Olsztyn
- Martin J.R. (1992): *English Text: System and Structure*. Philadelphia.
- Martin J.R. (2013): *Język, rejestr, gatunek*. [W:] *Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu*. Red. A. Duszak, G. Kowalski. Kraków, s. 1–21.
- Martin J.R., Rose D. (2013): *Wartościowanie w dyskursie i negocjowanie postaw*. W: *Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu*. Red. A. Duszak, G. Kowalski. Kraków, s. 23–79.
- Matuchniak-Krasuska A. (2015): *Koncepcja habitusu u Pierre’a Bourdieu*. „Hybris” nr 31, s. 77–111.
- Saloni Z., Świdziński M. (1998): *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- Sharifian F. (2016): *Lingwistyka kulturowa*. „Etnolingwistyka” 28. Lublin.
- Stalmaszczyk P. (2021): *Szkice z metodologii językoznawstwa i filozofii języka*. Łódź.
- van Dijk T.A. (2001): *Dyskurs jako struktura i proces*. Przekład G. Grochowski Warszawa.
- Vater H. (2009): *Wstęp do lingwistyki tekstu. Struktura i rozumienie tekstów*. Przekład E. Błachut, A. Gołębiowski. Wrocław.
- Wilkoń A. (2002): *Spójność i struktura tekstu*. Kraków.
- Wojtak M. (2019): *Wprowadzenie do genologii*. Lublin.